

LIGETI LAJOS

A MANDZSU NYELV RÉGI MONGOL ELEMEL

Ismeretes, hogy az altaji hipotézis legfőbb nehézsége az a mondhatni folyamatos érintkezés, amely egyrészt a mongol és a mandzsu-tungúz, másrészt a török és a mongol nyelvek közt fennállott. A hosszú érintkezés következményeképpen a kérdéses nyelvekben jelentős kölcsönös hatás figyelhető meg a nyelvtan és a szókészlet területén. Különösen szembetűnő a török nyelv hatása a mongolra és a mongolé a mandzsu-tungúzra. Minél régibb időre nyúlunk vissza e hatások emlékei, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a kölcsönzésből származó nyelvtani és szókészleti elemeket az ősi, genetikus eredetű elemekkel tévesszük össze.

Az altaji nyelvrokonság tisztázásának szempontjából tehát alapvető fontossága van a kétféle eredetű nyelvi egyezések szétválasztásának.

E megfontolások alapján legyen szabad néhány megjegyzést tennem a mandzsu szókészlet régi mongol elemeinek néhány problémájáról.

Mielőtt mondanivalómra rátérnék, talán nem lesz felesleges két terminust közelebbről meghatározni. A „mandzsu” szót itt kissé tágabb értelemben használom, ugyanis beleértem a dzsürcsit is, minthogy ez a nyelv olyan nyelvi sajátosságokat tartalmaz, amelyek világosan elválasztják a déli ág többi nyelveitől, ugyanakkor egészen közel hozzák a mandzsuhoz; végső soron a mandzsut a dzsürcsi egyik nyelvjárásának kell tekintenünk. Régi mongol elemeknek azokat nevezem ezúttal, amelyek a legrégebbi időktől a klasszikus mongol kialakulásáig, tehát a XVII. század végéig, a XVIII. század elejéig kerültek a mandzsuba, ill. a dzsürcsibe.

A kérdés mármost az, vajon elválaszthatók-e a mandzsu nyelv régi mongol elemei azoktól az elemektől, amelyek összefüggése a mongol megfelelővel nem kölcsönzésből, hanem ősi, altaji rokonságból magyarázandó, illetőleg elkülöníthetők-e azoktól a mongol elemektől, amelyek a XVII. század után jutottak a mandzsuba? Úgy látszik, nagy általánosságban, illetőleg bizonyos megszorításokkal, igennel válaszolhatunk e kérdésekre.

A legrégebbi mongol jövevényszavak meghatározása kétségkívül nehéz feladat, hiszen mai ismereteink szerint ezek hangtani tekintetben sem különböznek azoktól az altaji szókészleti elemektől, amelyek megőrződtek a mandzsuban is, a mongolban is.

Az itt felmerülő problémák eldöntésében szinte kizárólag a szó-geográfia vallomására kell hagyatkoznunk; pontosabban azt kell mérlegelnünk, mennyire van elterjedve a kérdéses szó a mandzsu-tungúz nyelvekben. Számos esetben megfigyelhető, hogy a szó csak a mandzsuban (és a dzsürcsiben) ismeretes, a többi mandzsu-tungúz nyelvben nem; ilyenkor nagy a valószínűsége annak, hogy jövevényszóval van dolgunk. Persze nem szabad megfélekednünk arról, hogy ily módon tett következtetéseink nem kivétel nélküli érvényűek.

Ami a régi mongol elemek legfiatalabb rétegét illeti, az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából teljesen közömbös, hogy bizonyos mongol elemek a XVII. században jutottak a mandzsuba, vagy pedig a XVIII. században, esetleg annál később. Nem is ez vezetett bennünket a kronológiai elhatárolásban, hanem a mongol nyelv történetének kutatása, amely nem utolsósorban ösztönzött arra, hogy a kérdést jelen formájában felvessük.

A mongol nyelv története szempontjából a XVII. századdal kezdődik az új-mongol korszak, a XVIII. századdal annak bőséges anyaggal dokumentált szakasza indul meg. Ez utóbbinak a kutatása — történeti szempontból — kevésbé tűnik sürgetőnek, mint a megelőző koroké. A XV—XVI. század még a közép-mongol nyelv korszaka, aránylag kevés emlékkel, telve problémákkal. E kor nyelvének a vizsgálata kell hogy feleletet adjon olyan nem jelentéktelen kérdésekre, mint: hogyan, milyen közbülső fokon keresztül jutott a XIII—XIV. századi mongol nyelv a klasszikus nyelv kialakításához? Mint alakult ki ebben az átmeneti korban a mai mongol nyelvek és nyelvjárások? Ilyen körülmények között tehát nem lehet közömbös annak a firtatása sem, mint közelíthetjük meg a mongol nyelv eme érdekes korszakát, például a mandzsu nyelv mongol jövevényszavain keresztül?

Érdekes az is, hogy az új-mongol korszak első évszázadáról, a XVII.-ről erről az oldalról is érdemleges anyagot gyűjtsünk. Ezt a gondolatmenetet követve nem kevésbé érdekes azt kutatni, mint tükröződik a XIII—XIV. század mongol nyelve a jövevényszavakban. Megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk azoknak az értesítéseknek, amelyeket a mandzsu, pontosabban a dzsürcsi nyelv nyújt a XIII. századot megelőző idők mongol nyelvére, annak nyelvjárásaira vonatkozólag: a mongol nyelv történetének e korszakáról ez idő szerint ezek az egyetlen vallomások.

A felmerülő kérdéseket két oldalról próbáljuk megközelíteni, a szókészlet és a történeti fonetika oldaláról; mind a két esetben azzal a céllal, hogy segítségével reálisan kitapintható kronológiai következtetésekre jussunk. A rendelkezésre álló anyagot szem előtt tartva, külön-külön vizsgáljuk meg a kérdés szókészleti és fonetikai oldalát.

I. A szókészleti elemek kronológiai vallomása egy irányban teljesen kifogástalan: csak korábban kerülhetett a kérdéses mongol szó a mandzsuba, mint amely időből maga a mandzsu nyelvi emlék származik. Ennek a kronológiai megszorításnak különös értéket kell tulajdonítanunk a mandzsu írásbeliség

kialakulása körüli időben. Ma még nemigen tudjuk lemérni, hogy ebben az élő és írott nyelvi hatásban mekkora szerepet játszottak bizonyos keleti mongol nyelvjárások, mint pl. nem utolsósorban a gorlosz.

Elvileg, szép számmal állnak rendelkezésünkre források a mandzsu dinasztia megalakulása körüli időkből, amelyek ebből a szempontból különösen érdekes anyagot tartalmaznak. Elég, ha az 1632 előtti, „pont és karika nélkül írással” (*tongki fuqa aqó xergen*-nel) írt okmányokra, mindenekelőtt a *lao-tang*-okra gondolunk,¹ vagy azokra a mandzsu művekre, amelyek 1700 előtt készültek. Ezek között találunk, többek között három szótárat (közülük egyiket két kiadásban), nem kevesebb mint 24 pontosan datálható szöveget, a legtöbbször kínaiból való fordítást.²

Úgy látszik, a XVII. század első felében különösen erőteljes mongol hatással kell számolnunk, amely leginkább a kancelláriai gyakorlat területén mutatkozott meg.³ Nagyon valószínű, hogy ebben a korszakban is szép számmal kerültek mongol elemek a mandzsu szókészletbe. A XVII. századi mandzsu művek és dokumentumok egykorú mongol elemeit azonban nem lehet gépiesen elválasztanunk a korábbiaktól, pusztán e művek kronológiája alapján.

1. Ezzel szemben a szókészlet oldaláról a dzsürcsi nyelv emlékei már most hasznos tanúságot szolgáltatnak a kérdés vizsgálatához.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a mandzsu nyelv mongol elemeinek tekintélyes része megtalálható a Ming-kori dzsürcsiben. Egyes esetekben a mongol elemek pontosan ugyanolyan alakban jelentkeznek a dzsürcsiben, mint a mandzsuban:

dzs. [= dzsürcsi] *irge-n*, ebben: *irge-be* 'népet (acc.)' (Gr. n° 843); ma. [= mandzsu] *irgen* ~ mong. [= irodalmi mongol] *irgen*, MTT [= Mongolok Titkos Története], Hy [= Hua-yi yi-yü] *irgen*, MTT *irge*; Ks [= Korye sä]

¹ L. LIGETI, A propos de l'écriture mandchoue: Acta Orient. Hung. II (1952), 235—301 és Deux tablettes de T'ai-tsong des Ts'ing: Acta Orient. Hung. VIII (1958), 213, 1. és 2. jegyz. Vö. még SHUNJU IMANISHI, Study on the sound [ʒ] in Manchu: Monumenta Orientalia I (Tenri 1959), 17—52 (japánul) és IX—X angol kivonat); On some of the specific Manchu letters and their romanisation, i. m. 53—66 és X—XI; The catalogue of Man-wen Lao-tang, i. m. 67—88 és XI—XII; Date of the copying of Man-wen Lao-tang, i. m. 89—93 és XII; The part of the 3rd year of Ch'ung-té of Man-wen Lao-tang, i. m., 94—100 és XIII; Correction of the Photographic Album: part of Ta [= T'ai]-tsung regime of Man-wen Lao-tang, i. m. 101—3 és XIII; Translation and explanatory notes to the Ch'ien-lung annotations of Man-wen Lao-tang, i. m. 104—219 és XIV. Vö. még Tongki fuqa aqu xergen-i bidxe (sic), sokszorosított fényképmásolatban, Prof. DR. RINGSEN mongol nyelvű előszavával. Megjelent mint a Corpus Scriptorum Mongolorum c. sorozat V. köt. 1. füzeté (Ulaanbaatar 1959) 2+118+70+81+76.

² WALTER FUCHS, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur (Tókyó 1936), 124—30.

³ Idevágó jegyzeteimet l.: Acta Orient. Hung. VIII, 201—39, különösen 207—11 és 228—34. Vö. még N. P. ŠASTINA, Письма Лубсан-Тайджи в Москву (Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.): Филология и история монгольских народов (Памяти академика Бориса Яковлевича Владимировца. Москва 1958), 275—88. A két okmány, melynek szövegét, fordítással és magyarázatokkal kísérve közli N. P. ŠASTINA, felettébb érdekes, ugyanis szép számmal tartalmaz az egykorú kancelláriai gyakorlatra oly jellemző beszélt nyelvi sajátosságokat.

irgen (Journ. As. 1930 II, 528); 'Ph [= 'phags-pa írásos emlékekben] *'irgen*; MA [= Muqaddimat al-adab] *hirgen, irgen*; kalm. [= kalmük] *irgŋ*; ord. [= ordosz] *irgen*; hor. [= horsin], dzsasz. [= dzsasztu], gor. [= gorlosz] *irgen, irgēŋ*, gor. *ŋirgen, ŋirgēŋ*; hal. [= halha] *irgēn*;

dzs. *arki* 'pálinka' (Nüü-či kuan yi-yü = Ny 44a) ma. *arki* (nanaj, ol. [= oleca], orok, or. [= oroc] *araki*, ud. [= udihe] 'au'; mgr. [= manegir] *araki*; ngd. [= negidal] *ajaçi*; szol. [= szolon] *araçi, arçi*; tung. [= tungúz] keleti nyj. *araki*) ~ mong. *araki, ariki*; dah. [= dahúr] *atgi, ariy, arigi*; kalm. *ärkä*; ord. *ari^kçi*; hal. *archi(n)*; bur. [= burját] *ariki* (jellegzetes vándorszó). Más esetekben a mongol szó hangalakja kisebb eltérést mutat a mandzsuval szemben:

dzs. *nemürge* 'nemez-köpönyeg' (Ny. 42b); ma. *nemergen, nemerxen* 'esőköpeny, esőköpeny sásból' (*nemereku* neologizmus, melyet a *nemerxen* és az *etuku* szavakból alkottak; HAUER, 693) ~ mong. *nemürge* 'köpönyeg' < *nemür-*, *nömür-*⁴ felvenni (ruhát), magára venni, felöltözni'; MTT *nemürge* 'ing nemezből', Yy [= Yi yü] *nemerke* 'rövid köpönyeg nemezből'; mgr. [= monguor] *niämrieræ* 'felöltő, esőköpeny, takaró'; kalm. Ö *nemrgæ* 'burok, burkolat; tető, fedél'; ord. *nömörgö* 'köpeny vagy más ruhadarab, melyet vállra vetve viselnek, védekezésül az eső ellen'; hal. *nömrog* 'körgallér; takaró, pokróc'; bur. *nêmêrge*. A mandzsu és a dzsürcsi szó fonetikai és szemantikai eltérését — egymástól függetlenül — mongol előzményre kell visszavinnünk;

dzs. *medige* 'hír, újság' (Gr. n° 483); ma. *meŋige* (a nanaj *mede* < **medē* jövevényyszó egy másik mongol nyelvjárásból) ~ mong. *medege* 'hír, figyelmeztetés, értesítés; jelentés' < *mede-* 'tudni, ismerni'; MTT *mede'e*; kalm. *medē* 'tudás, ismeret, érzékelés, tudat'; ord. *medē* 'érzékelés, mely az érzékszervek használatából származik, ismeret; az érzékelés képessége, fogékonyság; figyelmeztetés, értesítés, hír'; hal. *médélē*; bur. *médélē(n)*. A ma. szó pontosan megfelel a dzsürcsi szónak, a *di* > *ŋi* fejlődés a mandzsuból magyarázandó, ahol ez szabályos. A ma. *medege, medexe*, 'ua.' ugyanannak a mongol szónak újabb időkből való átvétele.

Félreérthetetlenül más-más mongol forrásból származnak a következő dzsürcsi és mandzsu szavak: dzs. *χudira* 'farmatring' (Gr. n° 228); ma. *qódayan qodarçan* ~ mong. *qudurya*; MTT *qudurqa*; kalm. *χudryv*; ord. *χυdyrqa*; DB [= Dörböt-bejsze] *χudurya*; hal. *chudraga*; bur. *chudarga*;

dzs. *χaliu* 'tengeri vidra' (Gr. n° 179); ma. *χailun* 'vidra' ~ mong. *qaliyu(n)* 'egy vidra-fajta; hód'; Hy, Tk [= Ta-tan kuan yi-yü] *qali'un*;

⁴ A *nemür-* ige *nemü-*, *neme-* tőből származik. Ez utóbbi alakra vezető vissz: Hy *nembe-* 'befed, beborít', MTT *nembe'e* 'fedő, takaró, tető', *nembüile* 'kunyhó' (vö. mong. *embül-ün ger* 'szalmából készített kunyhó'); dah. *nembüs* 'ruha', *nembëlge* 'tető', *nembuzú, nümbü-* 'befedni, beborítani'; mgr. *niämbie-* 'betakarni magát, ruhadarabot hordani a vállán kabátként'.

MA *qali'un*; kalm. *χālūn*; ord. *χali'ū*; hal. *chaliu(n)*; bur. *chaljun*; *kaľu*
 NU, *χaľun*, *χaľuη* Kh, T *χaľū* S (C). Ugyanez a szó ismét más mongol forrásból
 megtalálható még a következő alakban: mong. *qaliyun (morin)* 'ló, melynek
 sörénye és farka fekete, teste világos szürkés'; MTT *qali'un* 'pej ló fekete
 sörénnyel és fekete farokkal'; kalm. *χālūn*; ord. *χali'ūn*; hal. *chaliun*.

Megjegyzendő, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a Ming-
 kori dzsüresi források ama mongol elemei, amelyek a mandzsuból nem mutat-
 hatók ki. Ezek közül valók: dzs. *řasa-*, 'rendezni, meghatározni, elrendelni',
 ebben: *řasara* (Gr. n° 782; nomen futuri) ~ mong. *řasa-* 'kijavítani, megjaví-
 tani; kormányozni; elrendelni, megparancsolni; rendezni; stb.'; MTT, Hy
řasa-; 'Ph. *řasa* ['ul-]; MA, IM [= Ibn Muhanna] *řasa-*, MA *yasa-* (< tör.);
 mgr. *sa-*; kalm. *zas-*, *jas-*. ord. *vřasa-*, *řasa-*; hor. *řas-*, *řasa-*; hal. *zasa-*;
 bur. *zaha-*;

dzs. *qūr* 'egyfajta húros hangszer' (Ny 27b) ~ mong. *quyur*, *quur* 'bala-
 lajka, gitár, lant, koboz'; Čy [= Či-yüan yi-yü] *qubur*; MA *qu'ur*; kalm.
χūr 'húros hangszer; hegedű'; ord. *χūr* 'négyhúrú hegedű'; hor., dzsas.
 [= dzsasztu] *χūr*, *χūr* 'kínai hegedű (*hu-kin*)'; hal. *chuur*; darh. [= darhat]
χūr; bur. *chuur*; *kur* NU, *χur* T, S, Kh (C);

dzs. *nayaču* 'az anya fivére' (Ny. 29b) ~ mong. *nayaču* 'anyai nagybátya';
 MTT, Hy, Čy, Tk *naqaču* 'az anya fivére'; dah. *nagts'ū* 1. az anya öccse; 2.
 a feleség öccsének felesége'; kalm. *nayotsv* Ö, *nakts'o* 'anyai ági rokonok';
 ojr. nyj. *nayats*; ord. *nagats'i* 'anyai ági rokon', *nagats'a* 'ua.'; tum. *nagači*
 'az anya bátyja', DB *nagč*, *načči* 'az anya öccse'; hal. *nagac*; darh. *nagacā*;
 bur. *nagsa*; *nagasa* NU, T, *nagaso* Kh, *nagoco* S (C). A ma. *nača* (< **nāča*)
 'a feleség bátyja' ugyanerre a mongol szóra vezethető vissza, de más időből és
 más nyelvjárásból; feltűnő és szabálytalan az intervokalikus helyzetben való
 -γ- eltűnése.

A Kin-kori dzsüresi emlékek mongol elemei közül a legfiatalabbak is
 általában a XII. századra érvényesek, a legtöbbje persze ennél jóval régibb.
 E mongol elemek közül való:

dzs. *χuriyan* 'bárány' (*huo-li-han*; Kin-ši CXXXV, 12a) ~ mong.
qurayan, *quryan*, *quriyan*; MTT *qurigan*, *quriqa*, Hy *qurigan*, Čy *qurqan*;
 Yy *quryan* (*hu-erh-ngan*, a 2. írásjegy romlott); Ls [= Lu-lung sai-lio] *qurigan*
 (a 2. írásjegy romlott); MA *qurayan*; mgr. *χorga*; irod. ojr. *χuraya*, *χuryun*;
 kalm. *χuryŋ*; ojr. nyj. *χuryan*; ord. *χurga*; gor. *χuraya(n)*, tum. [= tumut]
χūrak; hal. *churga(n)*; darh. *χurīgāŋ*; bur. *churigan*; *χurigan* T, Al, B,
χurga S (Podg.); *χuręga*, *χuręgan* T, *χuragan* Kh, *χuragu* S (C). Mongol jöve-
 vényszavak: tel., szag., kojb., kaes., kmd. *qurayan* (RADL. II, 922); evk.
 Nercs. *kurkan* (VASILEVIČ, 223). E szó ismeretlen a mandzsuban, nincs fel-
 jegyezve a Ming-kori dzsüresi emlékekben sem.

Nem közömbös persze az sem, hogy egy sor Ming-kori dzsüresi szó tör-
 ténétét az epigráfiai emlékek segítségével vissza tudjuk vinni a XII. századba.

Így, például, az 1185-ből való kis dzsürcsi írásos feliratban olyan szavakat is találunk, mint *irge* 'nép', *řasa-* 'rendelni' stb.⁵

2. A szókészlet oldaláról a mongol elemek kutatásához értékes segítséget nyújtanak a mongol nyelv XIII—XIV. századi emlékei, amelyekben szép számmal találunk olyan szavakat, amelyek egyéb mongol forrásokban vagy teljességgel ismeretlenek, vagy szemantikai tekintetben nyújtanak újat. A régi mongol szókészlet ezen elemeihez gyakran lelünk párhuzamot a mandzsuban. Példaként hadd említsük meg a Mongolok Titkos Történetéből:

mong. МТТ *bitü-* 'valami (pl. part) mentén végigmenni'; mong. *bitü-* 'errer, rôder çà et là, voyager par austérité' (KOW.) ~ ma. *bitu-* 'umgeben, einfassen, säumen, am Rande hingehen' (GAB.); 'einfassen, (um)säumen, umrändern, entlanggehen, verzieren', *birai bitume* 'am Flusse entlang' (HAUER), *bitume yabu-* 'иду по берегу, вдоль берега' (ЗАХН.);

mong. МТТ *bura tara* 'überallhin, verstreut, durcheinander' (HAENISCH. Wörterbuch, 22, *tara* helyett javasolt *řara* = *řara* olvasata tárgyaltan) ~ ma. *buran taran* 'Trennung, Zwist; in Unordnung' (GAB.), 'Hals über Kopf' (HAUER), 'в смятении, расстройстве после разбития (бегу), *buran taran burula-* 'в смятении обращаюсь в бегство, разбегаюсь' (ЗАХН.);

mong. МТТ *bili-* 'streichen, streicheln' (KOZIN, 598) a szót a mong. *ili-* 'toucher avec la main, tâter ou froter doucement avec la main, caresser' (KOW.) igéhez csatolta. HAENISCH (Wörterbuch, 16), kételkedve ugyan, a mong. *ilbi-* 'froter doucement avec la main; caresser, flatter' (KOW.) metatetikus alakját kereste benne. Nem vitás, hogy az *ili-* és *ilbi-* valahogyan összefügg a *bili-* vel, de nem kevésbé kétségtelen az sem, hogy ez utóbbi alak hiteles, vö.: ma. *bilu-* 'freundlich sein, freundlich aufnehmen, zur Ruhe bringen, in Ruhe halten' (GAB.), '1. streicheln, hätscheln, liebkosen'; 2. liebenswürdig sein, sich annehmen, sorgen für'; 3. besänftigen, beschwichtigen' (HAUER); származékai: *bilubu-* 'streicheln lassen, hätscheln lassen', *biluř* 'durch Liebenswürdigkeit bestechender Schwindler', *biluřa-* 'immerzu zärtlich streicheln' (HAUER).

II. A történeti fonetika segítségével még közelebb lehet jutni a mongol elemek kronológiájának meghatározásához, vagy ami ezzel egyet jelent: ezen az úton megkezdhetjük a mongol kölcsönzések néhány fontosabb rétegének a körvonalait megrajzolni.

Ilyen természetű megfigyeléseinknek az az alapja, hogy a mandzsu történeti fonetika bizonyos jelenségei egyes jövevényszavakon megfigyelhetők, másokon nem, a szerint, hogy a kérdéses mongol elemek mikor kerültek a mandzsuba vagy a dzsürcsibe. Az e téren kínálkozó tanulságok szemléltetésére talán elegendő lesz a következő néhány eset bemutatása.

⁵ Vö. TAMURA JITSUZŌ, Daikin Tokushōda shōhi no kenkyū: Tōyōshi kenkyū II, 413 (XI. sor) és 416 (XXI. sor).

1. A szókezdő *p*-. Eredeti mandzsu szavakban normálisan *f*- a megfelelője; a Ming-kori dzsüresiben szintén *f*-et találunk, a Kin-koriban viszont még *p*-t. A mongolra vonatkozólag a szókezdő *p*-t egyesek a pre-mongol-ra, mások a proto-mongolra teszik. Magam még lejjebb szállnék e szókezdő kronológiájával, ui. a szókezdő *p*- kimutatható a kitajból. Ez annyit jelent, hogy, például a kitajból kölcsönzött szó szókezdő *p*-je változatlanul megőrződött a Kin-kori dzsüresiben, a Ming-kortól kezdve azonban — a többi, eredeti szó szókezdő *p*-ivel egyetemben — *f*-fé fejlődött a dzsüresiben is, a mandzsuban is.

Ebbe a kategóriába sorolnám a mandzsuban teljesen elszigetelten álló *fon* 'idő' szót:

ma. *fon* 'idő'; dzs. *fu-wan-to* (Gr. n° 81), olv. *fo-on-do*, ill. *fo-n-do* (tehát *fo-n* 'idő',⁶ a *do* a dat.-loc. ragja) < **po-n*, ez valószínűleg jövevényszó a kitajból. A kitaj szót különben jól ismerjük, kínai átírásban *po* alakban van feljegyezve, jelentése szintén 'idő'; vö. K'i-tan kuo či, XXVII. fej. 336, 341; Liao ši, CXVI. fej. 15a, 15b. E szó teljesen ismeretlen a többi mandzsu-tungúz nyelvben. MTT, Hy *hon* 'év', Čy *hon* (*huang*), Tk *hon*, Yy *hun* (*huo-wen*), Ls *hon*, Phy *hon*, ebben: šini *hon*; 'Ph *hon*; LN [= Leideni Névtelen], IM, MA *hon*; mgr. *fän*, *čuän*, szancs. [= szancs'uan] *huan*, srg. [= siringol] *čuan*, *čon*, *čuan*; dah. *čuan*, *čon*, Č [= Cicikár] *čə*; mong. *on*; ord. *on*; kalm. *on*; hal. *on*, bur. *on*. Vö. még, P. PELLIOU: Journ. As. 1925 I, 218—219; G. D. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 702; N. POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies, 96; G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 (a kor. *pom* 'tavasz' szó nem tartozik ide).

Ugyanebbe a kategóriába tartozik szerintem:

ma. *fulgiyan* 'vörös'; dzs. *fulagjan* (Gr. n° 624), *fulžan* (olv. *fulgjan*; Ny 47a)⁷ ~ mong. *ulayan* 'vörös', MTT, Hy, Tk *hula'an*, Čy *hulā*, Yy *fula'an*,

⁶ A Tolmács Hivatal kínai–dzsürcsi szójegyzékéből (Niü-č'i kuan yi-yü (ez a szó hiányzik, helyette az *eri* szerepel, szintén 'idő' jelentésben (*šü*) (12a). Ugyanez a szó viszont a GRUBETÓL kiadott kínai–dzsürcsi szójegyzékben (n° 89) 'évszak' (*ki*)-nak van fordítva. A ma. *erin* mindkét jelentést ismeri ('Jahreszeit, Zeit'; HAUER, 253).

⁷ Más mongol nyelvjárásokból valók a következő ma.-tung. alakok: nanaj *foljen* (GRUBE); ud. *čulaligi*; mgr. *olarén*, *ularin*, *čulán*; ngd. *čulain* (< **čularin*); szol. *ularin*; evk. *čulama*, *čolama*, *čolbama*, *čularin*, *ölarin*, *ularin*, *čolarin*; ev. *čulanja*; vö. G. M. VASILEVIČ, Эвенкийско-русский словарь, Moszkva 1958; W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques I—III: Rocznik Orientalistyczny VII, 226; KOTWICZ szerint az északi ági tungúz szavak csakúgy mint a déliek (mandzsu és dzsürcsi) mongolból való kölcsönzések. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 és N. POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I (Porta Linguarum Orientalium IV, Wiesbaden 1960), 100 szerint az idézett mandzsu-tungúz szavak az ősi, altaji szókészlethez tartoznak. Magam nem tudnám osztani RAMSTEDT és POPPE nézetét, bár ezúttal nem háritanám el a koreai megfelelést: *pulgin* 'vörös', de ettől függetlenül, feltűnőnek kell tartanunk, hogy a feltett alt. **pula*- 'vörös', a mandzsu és dzsürcsi kivételével, hiányzik a déli ág nyelvveiből (a nanaj *foljen* kétséget kizáró módon aránylag kései mandzsu jövevényszó; az ud. *čulaligi* pedig valamelyik északi dialektusból származik). Nézetem szerint közvetlen összefüggést kell keresnünk a ma. *fulgiyan* és a márg. **pula-yan* között, ugyanúgy, mint a fent tárgyalt többi színnév esetében is.

Ls *hula'an*, *fula'an*; Py *ulān*; LN *hula'an*; IM *hulān*, MA *hula'an*, *hulān*, *ulān*; dah. *ulān* (POPPE), *χulá* (IVANOVSKIJ), *χulā* (LIGETI); mgr. *fulān*, srg. *χulan*, *fulyan*, *χulaη*; mog. *ulōn* (RAMSTEDT), *ulān*, *ulā* (LIGETI); kalm. *ulān*; ord. *ylān*; hor., dzsasz., tum. *ulān*; hal. *ulaan*; darh. *ulān*; bur. *ulaan*.

A szó, melyet a Ming-kori dzsüresiből szintén *fulgjan*-nak ismerünk, egy eredeti **pula-γān*-ra vezethető vissza; ugyanezen alak szabályos folytatása a XII—XIV. századi *hula'an* 'ua.' is. Bár a két szóban a szókezdő viselkedése azonos, mégis, a *fulgjan*-t a *fon*-nál lényegesen régebb kölcsönzésnek kell tartanunk. E feltevés mellett szól a *fulgjan* szóban megfigyelhető két kritérium.

Az egyik, az eredeti hosszú magánhangzóval szemben mutatkozó diftongus, amely igen régeinek látszik; hasonló mongol elemek:

ma. *genggiyen* 'világos, fényes, ragyogó, csillogó'; dzs. *gengjen* (Ming), olv. *ngengjen* (Kin) 'ua.' (Gr. n° 608) ~ mong. *gegegen*, *gegen*; MTT *gege'en*, *gegēn*, Hy *gege'en*, *gege'e'en*; Ls *gege'en*, *gegēn*; 'Ph *gegēn*; MA *gegēn*; mgr. *gegēn*; kalm. *gegēn*; ord. *cegēn*; gor. *gegē*; khal. *gégéé(n)*; darh. *gegēn*; bur. *gégéé(n)*,⁸

ma. *šanggiyan* 'fehér'; dzs. *šangjan* (Gr. n° 619), *šangja* (Ny 47b)⁹ ~ mong. *čayan*, MTT *čaga'an*, *čaqān*, Hy, Tk, Čy, Ls *čaqān*; 'Ph *čaga'an*, *čaqān*; LN *čaqān*, IM *čayān*, *čayan*; MA *čayān*, *čaqān*, *čiyān*, I [= Isztanbuli kiadatlan mongol szójegyzék] *čayān*; dah. *čiyān* (IVANOVSKIJ), *tš'iyā*; mgr. *tš'igān*, srg. *čikan*, sancs. *čékan*; mog. *chaghān* (LEECH), *čayōn* (RAMSTEDT), *čayān*, *čayā* (LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 130); kalm. *tsayān*; ord. *tš'agān*; tum. *čagān*, DB, udzs. [= üdzsümesin], B [= barin], hor. [= horcsin], *čagan*, DB *sagan*, *sayn*, *šayan*, ogn. [= ognut] *sagaη*, dzsasz. *šagan*, *čšagān*; hal. *cagaan*; darh. *caqāη*; bur. *sagaan*;

ma. *χamgiya* 'egyfajta üröm-fü' ~ mong. *qamqay* 'fehér színű üröm-fajta (fü)'; kalm. *χamχvε*; ord. *χamχak* hal. *čamčhag*. Az *ā* magánhangzó eredeti hosszúsága nem őrződött meg a mai mongol nyelvjárásokban. Vö. mong. *qamqavul* 'ballagófű, sziksófű (salsola)'; MTT *qamqa'ulsun*, Hy, Tk *qamqa'ul*

⁸ Igen érdekes megfigyelni, hogy a ma. (dzs.) *genggiyen* szorosan csatlakozik a mong. *gegēn*-hez, ugyanakkor viszont a *ge-* tő igen régeinek látszik a mongolban (*ge-gēn*, *ge-yi-*, *ge-re-l* etc.) is, a mandzsu-tungúzban is. A szó eredeti szókezdőjét nem a mongol, hanem a, mandzsu-tungúz őrizte meg. Vö. ma. *ge-xun* '1. fényes, világos, kivehető; 2. világosság', *ge-lē-rje-* 'csillogni', *ge-l-mē-rje-* 'csillogni, ragyogni, villogni', *ge-re-* 'kivilágosodni', *genggiyen*; nanaj *ngmji* 'világosabb', *nggje* 'világos', KurUr *ngmđi-* 'fényleni'; ol. *nggjen* 'fényes', *ngje-* 'világítani'; orok *ngge*, *ngde*; ud. *nei*; ngd. *ngjul-* 'fényleni'; szol. *nēri* 'hajnal'; evk. *nēril-* 'fényleni', ev. *nēril-* 'ua.'; vö. CINCIVS, Sravniteljnaja fonetika, 985, 969. A szókezdő *η*-kimutatható a XII. századi dzsüresiből is, vö. L. LIGETI, Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères” joutchen: Acta Orient. Hung. III, 224—5.

⁹ A szó általánosan ismert a déli ág többi nyelveiben és nyelvjárásaiban: nanaj *čakjean*, Kur Ur *čakja* ud. *čaligi*; šzam. *čagja*; or. *čägja*, *čjaligi*. W. KOTWICZ, i.m. 227 szerint e szavak is jövevények a mongolból. De vö. RAMSTEDT, Einführung I, 63 és POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 99.

(helyesírása: *kaṃqa'ul*); mgr. *χᾱṅṣu*; kalm. D *χamχūl*; ord. *χamχūli*; hal. *chamchuul*; bur. *chamchuul*.

A másik kritérium az, hogy a két magánhangzó közti *-γ-* nem esett ki, helyette az első magánhangzó tűnt el, ugyanúgy, mint egy sor más mongol jövevénytiszóban:¹⁰

ma. *gurgu* 'vad, vadállat' ~ mong. *görügesü(n)* 'vadállat, négylábú'; MTT *görö'e*, *görö'esü(n)*, *görögesün* (ez utóbbi alak hapax legomenon); 'Ph *görö*['*ed*] (pl.); IM, MA *görēsün*; mgr. *k'uorose*; irod. ojr. *görösün*, kalm. *görē*, *görēsṇ*, ojr. nyj. *görēs*, *görēsṇ*; ord. *cörös* 'vad, vadállat', *cörö* 'vadászat'; gor., hor., DB, *gördös*, gor. *gürös*, DB, hor. *gürgēs*; hal. *góróos(ón)* 'antilop', *góróó* 'vadászat'; darh. *gördösēṅ*; bur. *güróóhé(n)*;

ma. *aryan* 'fog' ~ mong. *araγa* 'zápfog'; MTT *ara'a*; IM *arā*; mgr. *arā*; irod. ojr. *arān*, kalm. *arān*, ojr. nyj. *arān*; ord. *arā*; darh. *arā*; hal. *araa(n)*; bur. *araa(n)*;

ma. *serguwen* 'friss, hűvös' ~ mong. *serigün*, *seregün* 'friss, hűsítő'; Hy, Tk, Yy *seri'ün*, Ls *seri'ün* (a 2. írásjegy romlott); 'Ph *seri'ün*; MA *seri'ün*, *serün*; dah. *ser'ün*; mgr. *sarin*; kalm. *serün*; D. *sirün*; hal. *serüün*; bur. *hérjuün*.

Ez a hangtani jelenség azért is érdekes, mert mai ismereteink szerint a kitaj kizárásával más szien-pi nyelvjárások felé utal.

Bizonyos számú szóban a szókezdő *p-* az általános fejlődéstől eltérő módon *χ-* alakban jelentkezik.

Ilyen a dzs. Kin-kori *χulaχu* 'vörös' (Kin ši CXXXV, 12a) ~ ma. *fulaχón* 'vörös, meztelen'. (A képzőre vonatkozólag vö. ma. *ša-χón* 'fehér, fehéres', *ge-xun* 'ragyogó, fényes', *nio-χon* 'zöldes').

E szóban, ebben az időben, normálisan szókezdő *p-*t várnánk, ugyanúgy, mint ugyanazon szójegyzék egy másik szavában:

dzs. Kin-kori *puladu* 'vörös szemű' (Kin ši CXXXV, 11a) ~ ma. *fulata* 'vörös karikákkal a szeme körül, vörös szemű'; vö. PELLISOT: Journ. A. 1925 I, 263); l. még hal. *ułts'ē-* 'vörös szeműnek lenni', RAMSTEDT: JSFOu XXVIII-8; 57).

E szó is a *pula-* 'vörös' szóra vezethető vissza. Mindebből világosan az következik, hogy a dzs. *χulaχu* nem ugyanabból a mongol nyelvjárásból származik, mint a dzs. *puladu*.

Ismét más példák azt tanúsítják, hogy mongol szavak akkor is kerültek a mandzsuba, amikor a régi szókezdő *p-* is, a helyén jelentkező *h-* (*χ-*) is eltűnt már a mongolban. Ilyen:

¹⁰ Figyelmet érdemel, hogy bizonyos ma élő nyelvjárásokban eltűnik a két magánhangzó közti pozícióban a *-γ-* (*-g-*), s helyette hosszú magánhangzó áll, más nyelvjárásokban pedig, ugyanezekben a szavakban, megmarad a *-γ-* (*-g-*). Vö. B. J. A. VLADIMIROV, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, 236. Vö. még N. ПОРРЕ, On the velar stops in intervocalic position in Mongolian: Ural-Altäische Jb. XXXI, 270—3 és Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 42—9.

ma. *odontu* 'csillagos', ebben: *odontu qailun* 'ló, csillaghoz hasonló pettyekkel' (ZAKHAROV, HAUER) ~ mong. *odun*; MTT, Hy, Tk, Yy, Ls *hodun*, Čy *hudo*, Py *odu*; tibeti átírásban *ho.dun* (T'oung Pao XXVII, 168); IM *hodun*, *idun*, MA *hodun*, pl. *hodud*, *hodut*; Kir. *hutut*; mgr. *fōvi*, sjög. [= sara-jögur] *hotun*, szancs. *hotu*, sznp. [= szuonapa] *hoton*, srg. *χotu*, *χotun*, *fotu*, *χodun*; dah. *χotó*, C *χодо*; ord. *υυ*; darh. *odon*; kalm. *odṅ*; hal. *od(on)*; bur. *odo(n)*.

2. Az eredeti szóbelseji *-rg-* és *-rk-* a mandzsuban-*ǰ*-vé és *-č*-vé fejlődött. E fejlődés első tekintetre, ha nem is fiatalnak, de erősen regionálisnak tetszik, a mandzsun kívül ugyanis csak az olcsában figyelhető meg. A többi mandzsutungúz nyelvben a következő megfeleléseket leljük:

-rk- > nan. *-jk-*, *-k-*, *-r-*; orok *-t-*; ud. *-k-*, *-jg-*; or. *-kk-*; szol. *-rk-*, *-kk-*; ngd. *-jk-*, *-łk-*, *śk-*; evk., ev. *-rk-*;

-rg- > nan. *-jg-*, *-g-*; orok *-d-*; ud. *-g-*; or. *-gg-*; szol. *-rg-*, *-gg-*; ngd. *-jg-*, *-dg-*, *-ǰg-*; evk., ev. *-rg-*. Vö. V. I. СІНЦИУС, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, 230—1, 236—7; J. BENZING, Die tungusischen Sprachen, 995—6.

Mindenesetre igen érdekes, hogy eredeti mandzsu szavakban ezek a mássalhangzó-kapcsolatok másodlagosak. Ilyenek: ma. *erku* 'seprő' < **eri-ku* < *eri* 'seperni'; ma. *ergen* 'lélegzet, lehelet; élet' < **eri-gen* (vö. Ming-kori dzsürcsi *eri-ge*, Gr. n° 517); ma. *dorgi* 'belső, ami belül van' < **do-ergi*; ma. *birya* 'kis folyó, patak' < **bira-ya*. Számos példa amellet szól, hogy ezek az újabb *-rk-*, *-rg-* mássalhangzó-kapcsolatok nem régebbiek a XV—XVI. századnál. Sajnos, a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag túlságosan szegény ahhoz, hogy annak az alapján kétséget kizáró módon meg lehessen állapítani a régi *-rk-*, *-rg-* megfelelőit a XII. századi dzsürcsiben. Annyi bizonyos, hogy a Ming-kori dzsürcsiben már számolnunk kell a mandzsual azonos *-č-*, *-ǰ*-fejlődéssel; vö. megjegyzéseimet a dzs. *üjen* 'nehéz' szóval kapcsolatban: Acta Orient. Hung. IX, 271.

Bárhogyan legyen is a dolog, az *-rk-*, *-rg-* > *-č-* és *-ǰ*-fejlődés megfigyelhető néhány (feltűnően kis számú) mongol jövevénytiszóban:

ma. *faǰan* 'állati trágya (tehéné, szarvasmarháé, madaré)' < **paryal* ~ mong. *arǰal* 'argal, állati trágya, amelyet a mongolok tüzelőül használnak, miután megszáritották és a napon megkeményedett'; IM, MA *haryal*; mgr. *χarǰar*, srg. *χarǰal*; irod. ojr. *aryasun*, kalm. *aryṅsn*, ojr. nyj. *aryasan*, *aryasun*, *àragsun*, *arǰas*; ord. *arǰal*; hal. *arǰal*; darh. *arǰāl*; bur. *arǰal*. PELLISOT: Journ. As. 1925 I, 207; RAMSTEDT, Einführung I, 125;

ma. *nuǰan* 'ököl'¹¹ ~ mong. *nidurya* 'ököl', *nudura-*, *nidura-* 'ököllel

¹¹ A többi mandzsutungúz nyelvben e szó megfelelői ezek: ol. *nuja*; or. *nuga*; ngd. *nurga*; evk. nyj. *nurka* (< **nurga*); vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 675; RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 77. Itt kell megemlítenünk, hogy a szó a török nyelvekben a következő alakokban jelentkezik: türk,

ütni'; MTT, Hy *nudurqa*, Yy, Ls *nudurya*; Čy *nuduryan*; MA *nudurqa*, *nuduryala*; mgr. *nudurqa*; irod. ojr. *nudurya*, kalm. *nudryv*; ord. *nydyrgä*; hal. *nudarga(n)*; bur. *njudarga(n)*; NU *nodergo*, T. *nodorgo*, S, Kh *nodorgo* (C.);

ma. *xuřuku* 'fujtató' < *xuřu-* 'fújtatni (fujlatóval)' < **körgö*¹² ~ mong. *kögörge*, *kögerge* 'kovács-fujtató; fujtató vagy tömlő, amelynek segítségével fujtatnak, hogy meggyújtás a tüzet'; MTT *kü'ürge*, *gürge* (*gürege*, HAENISCH hibás olvasata, figyelmen kívül hagyandó) 'kovács-fujtató'; IM *körge*; irod. ojr. *körge*, *körgö*; kalm. *körda*, *körgö*; ojr. nyj. *körüg*; ord. *körgö*; hal. *chóóróg*; bur. *chóórgé*; T, Al *hörögö*, B *hörxö* (Podg.).

Ezzel szemben meglepően nagy azoknak a mongol elemeknek a száma, melyekben az *-rg-* (*-rk-*) és *-ry-* (*-rg-*) változatlanul megőrződött:

ma. *čarki* 'kasztanyetta' ~ mong. *čargil* 'egy hangszernek a neve, amely valamelyest hasonlít a kasztanyettára'; Hy, Tk *čargi*; ord. *tš'argi* 'egyfajta kasztanyetta'; hal. *cargil* 'úa.';

ma. *urkuři*, *urkulři* 'mindig ugyanaz a dolog' (az *urkuři* alak másodlagos, és belső mandzsu fejlődés eredménye) ~ mong. *ürgülři* 'mindig egymásután, egyik a másik után, kihagyás nélkül, megszakítás nélkül, szüntelenül'; MTT *ürgülři*; dah. *ürk'ülbž*; irod. ojr. *ürgülři*; kalm. *ürgldži*; ord. *ürgülňži*; hal. *ürgélž*; bur. *ürgélžé*;

ma. *irge* 'herélt kos', *irge xoni* 'birka' ~ mong. *irge* 'herélt birka'; MTT *irge* 'birka', Čy, Yy, Ls *irge*; mgr. *yerge* 'herélt kos'; kalm. *irgə*; ojr. nyj. *irig*, *irge*; ord. *irge*; dzsaszs. *irek xöni*; hal. *irég*;

ujg. *yuduruq*, Käsč. *yudruk*; alt., leb., bar., krm. *yudruq*, tel. *yudruq* (RADL. III, 565); szag., sőr *nuzruq* (RADL. III, 707); kojb. *numzuruk*, karag. *huduruk*, soj. *tuduruk*, knd. *munzuruk* (CASTRÉN). Itt is felmerül a kérdés, hogyan viszonylanak a három csoport szavai egymáshoz? A ma. *nuřan*-t (az ol. *nuřa*-val együtt) nemcsak a *ř* < *rg* fejlődés jellemzi, hanem a *-d-* kiesése is. Valóban, a mandzsuban a három szótagos szavakban a második szótag rövid, hangsúlytalan magánhangzója gyakran kiesik; ilyen esetekben a második szótag *d-*-je a harmadik szótag (kettős) mássalhangzója előtt el szokott tűnni. Ilyen eset, például, ma. *γólχα* 'csizma' < **γudul-χα*. Ezt a hangtani jelenséget a többi mandzsu-tungúz nyelvekben nem ismerjük (BENZING, Die tungusischen Sprachen, 98 § 43, nem is említi e kérdést. Egyes nyugati mongol nyelvekben, pl. az ojrátban, egyes mongol nyelvjárásokban szintén eltűnik a második szótag *-d-*-je, a harmadik szótag *-s-*-e előtt; vö. POPPE, Introduction, 107–8 és LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 132). Mindenesetre feltűnő, hogy a *-d-* a jelen esetben nemcsak a mandzsuban, hanem az olcsa, orocs, sőt negidal és evenki (nyj.) megfelelőikben is eltűnt. Bárhogyan is álljon a dolog, az kétségtelen, hogy a mongol és mandzsu-tungúz alakok szorosan összetartoznak egymással, akár úgy, hogy a mongol és a mandzsu-tungúz szavak ősi egyezésből erednek, akár úgy, hogy a mongol szó igen régen jövevényként került a mandzsuba, s onnan tovább terjedt a többi mandzsu-tungúz nyelvbe (ez idő szerint magam ezt a feltevést tartom valószínűbbnek). A török alakok mindenképpen csak a mongolokkal függhetnek össze közvetlenül.

¹² A többi mandzsu-tungúz nyelvben e szó megfelelői: nanaj *kuege* és *kuege-*; ol. *küefe*; orok *koddo*, *kudu*; or. *kugge*; ud. *kuge*; ngd. *kujge*, *kudge*; evk. *kurge*; ev. *kürge*; vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 996; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 685. Jellegzetes műveltség szó, amely az idézett nyelvekben (a mandzsu és a nanaj kivételével) csak névszói, képzett alakban van meg. Ez az oka, amiért az esetleg szóhajózható török megfelelőik ellenére sem tekinthető az eredeti altaji szókének emlékének.

ma. *mergen* 'okos, ügyes, értelmes' ~ mong. *mergen* 'okos, tapasztalt, tudós, aki érti a dolgát; ügyes vadász'; MTT, Hy, Tk *mergen*; 'Ph *mergen*; mgr. *miergän*; kalm. *mergn*; ord. *mërgën*; DB hor. *mergen*; hal. *mërgën*; bur. *mërgë(n)*;

ma. *sirge* 'selyemfonál, kötél, zsinór, fonál' ~ mong. *sirkeg* 'nyers selyem'; irod. ojr. *širkeq*; kalm. *širgaa*, *širkəe*; ord. *širk̄χek* 'a szövet fonala, a kő szemeséje, a fa rostja'; hal. *šircheg* 'rost, fonál'; bur. *šērčhég*;

ma. *terge* 'kocsi' ~ mong. *tergen*; MTT, Hy, Tk *tergen*; Čy *tergen* (a 3. íráshegy romlott); 'Ph *terged*, pl.: MA *tergen*; mgr. *t'ierge*; dah. *t'ergě*, *t'erěe*; kalm. *tergn*; ord. *t'erge*; DB *terge*, hor., DB *terge*, gor. *t'erge*; hal. *têrэг*, *têrgën*; darh. *tergě*; bur. *têrgë(n)*. (A ma. *sejen*, úgy látszik, ugyanennek a mongol szónak igen régi átvétele.)

Ha hinni lehet a dzsüresi epigráfiai emlékek vallomásának (ezek alapján idéztük fentebb az *irge-n* 'nép' szót), az *-rg-*, *-rk-* aránylag igen régi a mandzsuban (a dzsüresiben), pontosabban, az *rk > č*, *rg > ř* változásnak a mandzsuban (dzsüresiben) a XII. század előtt kellett végbemennie.

3. A fonetikai kritériumok közt kell emlitenünk a szókezdő *k*-képviselőt. Eredeti mandzsu szavakban való képviselője sajnos ez ideig nincsen kielégítő módon tisztázva. CINCIUS, Сравнительная фонетика, 215—8, véleménye szerint a ma.-tung. szókezdő *k*-nak a mandzsuban megfelelhet *q*- (*k*-) is, *χ*- (*x*-) is. Végző soron, úgy látszik, ő arra hajlik, hogy a *q*- (*k*-) megfelelések régiebbek, mint a *χ*- (*x*-) megfelelések. (BENZING, Die tungusischen Sprachen 976, a kétféle megfelelést megállapítja, de okait nem kutatja.) Azt hiszem, a kérdés jelenlegi megoldatlanságának magyarázata részben abban keresendő, hogy a mongol jövevényszavakat nem választották el az eredeti szóanyagtól, azon túlmenően pedig, még kevésbé tettek különbséget a különböző időkből és nyelvjárásokból származó mongol jövevényszó-csoportok között.

Mindenesetre, a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai jelen esetben háromféle megfelelést nyújtanak. Az első közülük a *q*- > (*k*-) > \emptyset fejlődés, melynek jól ismert példája ma. *orin* 'hús', mong. *qorin*.

A fejlődés útja persze *q*- > *χ*- > \emptyset . Kevés ide tartozó mongol példánk van, nyilvánvalóan azért, mert igen régi fejlődéssel van dolgunk. Ebben az időben a többi eredeti mandzsu szavakban éppúgy, mint a mongol jövevényszavakban szókezdő *q*-t (*k*-) kell feltennünk; ha ugyanis *χ*- (*x*-) szókezdőt tartalmaztak volna, mint ma, akkor ezek a szókezdők is eltűntek volna, mint az *orin* 'hús' és az *edun* 'szél' stb. szavak szókezdője. Ebből a szempontból igazat kell tehát adnunk Cinciusnak: a *q*- (*k*-) csakugyan régi.¹³

¹³ V. I. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika, 215—8. J. BENZING, Die tungusischen Sprachen, 900—1, a ma. *edun* 'szél' stb. szavakban mutatkozó *x*-t eredetinek tartja szemben S. M. SHIROKOGOROFF (Notes on the bilabialization and aspiration of the vowels in the Tungus languages: Rocznik Orientalistyczny VII, 235—63) nézetével, amely szerint „the aspiration of vowels is due to the emphatic incursion” (243. old.). Lényegében

Nézetem szerint azonban ez az állapot nem őrződött meg változatlanul. A $\chi > \phi$ fejlődés lezajlása után egy bizonyos (ma meghatározhatatlan) idő múlva megindult egy q - (k -) $>$ χ - (x -) fejlődés. Ám ez a fejlődés nem mehetett végbe zavartalanul, mert közben — nyilván hosszú időn keresztül, számos alkalommal — belekerültek a mandzsuba újabb q - (k -), sőt χ - (x -) szókezdőt tartalmazó szavak, részben a rokon mandzsu-tungúz nyelvjárásokból, részben a mongol nyelvjárásokból.

Ami mármost a mongol szókezdő q - (k -) fejlődését illeti, ez a kérdés fő vonásaiban teljesen világos, és röviden abban foglalható össze, hogy a fejlődés fő tendenciája: $q > \chi$ - és $k > \chi$ -. Az első esetben a fejlődés a mai nyelvjárásokban lényegében befejezettnek tekinthető, kivétel csak a mongol és a nizensudinszki burját, valamint bizonyos dél-halha és belső-mongóliai nyelvjárások, ahol disszimiláció útján keletkezett szókezdő q ($k > q$ -) máig őrzi az emlékét (dél-halha, darigangga; ordosz, üzsümesin, csahar stb.; más hangsúlyviszonyok miatt, más helyzetekben a monguor szintén q -t ad). A másik esetben, a $k > \chi$ - fejlődés még korántsem általános; az eredeti k - megőrződött egész sor nyelvjárásban, így az ojrát nyelvjárásokban, a kalmükben, az ordoszban stb. A fejlődésnek ezt a menetét figyelembe véve megint igazat kell adnunk Cinciusnak, aki a q - és k - szókezdőt a mandzsuban réginek véli a χ -, x -val szemben.¹⁴

Két ponton azonban megjegyzést kell fűznöm a mongol fejlődés most vázolt általános fejlődésének a képehez.

Az egyik megjegyzés a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozik. Ebben a korban valóban q - és k - szókezdőt kell felvennünk a 'phags-pa írásos mongol emlékekben, a kínai átírt emlékek közül a Mongolok Titkos Történetében, a Hua-yi yi-yü-ben és az arab írásos emlékekben (az ujgur-mongol írásos emlékek megfelelő jegyeinek a vallomása kétértelmű). Úgy látszik tehát, hogy a pre-mongol és a proto-mongol szókezdő q - és k -ja változatlanul megőrződött egészen a XIII—XIV. századig. Meg kell mondanom, a dolgoknak ilyen értelmezésével nem tudnék egyetérteni.

A kínai átírás a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozóan szókezdő χ -t és k -t ajánl, ha az átírásokat gépiesen értelmezzük. A kínai átírás azonban a χ -t illetőleg kétértelmű, jelenthet χ -t is, q -t is (veláris q - átírására kétértelműségtől mentes más eszköze nincs). Ezt a megoldást a Mongolok Titkos Történetére és a Hua-yi yi-yü-re nem tudnám ugyan elfogadni (az okok taglálása most messzire vezetne), de a Yüan-kori átírásokban (Yüan-ši, Či-yüan yi-yü stb.), sőt a Ming-kori kínai átírt mongol szójegyzékek egy részében is

SHIROKOGOROFF nézetét képviseli, ha fenntartással is, G. J. RAMSTEDT, Einführung I, 72—3. Más megfontolások alapján, de tagadja a szóképző h - ($>$ χ -) meglétét a mandzsu-tungúz alapnyelvben N. POPPE Vergleichende Grammatik I, 33.

¹⁴ B. JA. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 413—5; G. D. SANŽEEV, Sravnitel'naja grammatika I, 89—90; N. POPPE, Introduction, 129—46; G. J. RAMSTEDT, Einführung I, 42.

elképzelhetőnek tartom a χ -, k - szókezdőket. Ugyanezt kell mondanom a XIII. század előtti időkből ránk maradt mongol (elsősorban kitaj) szavak szókezdő χ -járól.¹⁵

Ha emellett a feltevés mellett döntöttünk, abban nem kis része volt — többek közt — annak is, hogy a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai közül egy sor szóban a szókezdő χ - (sőt x - is) meglehetősen réginek látszik. E szavak ugyanis egyéb régi időre utaló hangtani sajátosságokat is tartalmaznak:

ma. *xadala* 'kantár, gyeplő' < **xadal* (vö. szol. *xadal*, or.-szol. *kadála*, *xadála*, jövevény a mandzsuból; evk. nyj. [Zeja] *kadal*, evk. nyj. [Barg, Nerč] *kadamar*) ~ mong. *qajayar*, *qajiyar*; MTT, Hy, Ls *qada'ar*, Tk *qata'ar* (olv. *qada'ar*), Čy, Yy *qadār*, Py *qajār*; LN, MA, I *qadār*; dah. *xadála* (Iv.), *xadālā* (mandzsu jövevényszó; POPPE); mgr. *qavar*, sjög. *kadyr*; mog. *qadār* (RAMSTEDT), *qadar* (LIGETI); irod. ojr. *xazār*; ord. *xavzār*; dzsasz. *xajār*; hal. *xazaar*; bur. *xazaar*; NU *kazar*, T, Kh, *xazar*, S *xazar* (C.);

ma. *xósi-* 'borítani, befedni' ~ mong. *quči-* 'borítani'; MTT Hy *quči-*; MA *quči-*; mgr. *xobzi-*; mog. *qu'či-*; kalm. *xutš'i-*; ord. *quš'i-*; hal. *čuči-*; bur. *čuša-*; a török alakokra vö. ujj., csag., kūr., kar. T *quč-* 'ua.' (Radl. II, 1007); stb.;

ma. *xólxa* 'tolvaj, rabló' < **xulaxai* (vö. dzs. *xulaxai*, Gr. n° 336; nanaj *xolxá*, *holhai*; or. *xurxa*; mgr. *kolaká*; a nanaj és a manegir alakok a mandzsuból való) ~ mong. *qulayai*; MTT, Hy *qulaqai*, MA *qulayai*; 'Ph *qulaqai* helyesírása *qulaqayi*); mgr. *xorquē*; dah. *xualaxa*; mog. *qulayei*; kalm. *xulxā*, *xulxā*; ord. *xulagā*; hal. *chulgaj* 'lopás; tolvaj'; bur. *chulgaj* 'lopás'. E névszó mongol eredetű, s ott származék a *quluy-*, *qulay-* 'lopni, rabolni' igéből;

ma. *xalxon* 'meleg' < **xalayun* ~ mong. *qalayun* 'hőség, fullasztó hőség; égető, meleg, forró'; MTT, Hy, Ls *qala'un*, Yy *qalawu*; 'Ph *qala'un*;

¹⁵ Ebben az értelemben persze legfőbb bizonyítékunk, hogy a ma. *orin* 'hús' forrása csakis egy mongol *xorin* lehetett. Ez a mongol szókezdő χ - igen régi időre utal: a legrégebbi mongol jövevényszavak korára. E régi kor mongol nyelvi viszonyairól ez idő szerint egyébként sajnos igen rosszul vagyunk tájékozva. Bizonyos XIII. századi tulajdonnevekkel kapcsolatban PELLiot igen érdekes problémát vet fel: „les choses se passent comme si *Onggirat* avait été la forme khitan du nom, et *Qonggirat* la forme jürč'in”. Amit a dzsürszi nyelvről tudunk, az PELLiot hipotézisének az ellenkezője mellett szól: a dzsürszi magánhangzós szókezdőt mutat már a XII. században az eredeti mandzsu-tungúz szavak és a mongol jövevényszavak szókezdő χ -ja helyén. PELLiot (i. m. 94) még úgy gondolta, hogy a mong. *qorin* magánhangzós szókezdővel került a mandzsuba és a mandzsu-tungúz nyelvek egy részébe. Erről szó sem lehet. A kételynek árnyéka sem férhet ahhoz, hogy ebben a szóban (és egy sor hasonló más szóban) a szókezdő h - (< χ -) nem másodlagos képződmény az olcsában, nanajban és az orokban, mint azt SHIROKOGOROFF és RAMSTEDT, más érveléssel POPPE vitatják az *edün* < **xedün* 'szél' típusú szavak kapcsán. Itt (és hasonló esetekben) a mandzsu stb. magánhangzós szókezdet a másodlagos. A fő kérdés azonban továbbra is nyitott: melyik az a mongol nyelv, amelyben hangzott a ma. *orin* 'hús' forrása *xorin*-nak? Vö. P. PELLiot, Les formes avec et sans q - (k -) initial en turc et en mongol: T'oung Pao XXXVIII, 73—101, különösen 77, 1. jegyz. A kérdés további tisztázásához, főleg kipcsak területen, vö. T. HALASI KUN, Orta Kipcsak q-, k- > o meselesi: Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I (Ankara 1950), 45—61.

IM, MA *qala'un* ; mgr. *χalōη* ; dah. *χalón* (IV.), *χalōη*, *χalūη* (POPPE) ; mog. *qalūn*, *qalūun* ; kalm. *χalūn* ; ord. *χalūŋ* ; DB *χalūn* ; hal. *chaluun* ; bur. *chaluu(n)* ;

ma. *xuʒuku* 'fujtató' ~ mong. *kögürge* ; vö. fentebb ;

ma. *xefeli* 'has' < **xeweli* < **xebeli* < **kebeli* (vö. dzs. *XEFELI*, kínai átírásban *hei-fu-li*, Gr. 508) ~ mong. *kebeli*, *kegeli* 'has, gyomor, bendő, kebel' ; MTT, Hy, Tk, Ls *ke'eli* ; IM *kehel(i)*, MA *kēli* ; dah. *kēli* (IV.) *k'ēl* ; mgr. *k'ēlie* ; srg. *keli* ; kalm. *kēl*, B *kewl* ; ord. *k'eweli* 'anyaméh, kebel', *k'ēl* 'magzat (állatoké) ; belseje vminek (kúté)' ; hal. *chēel* ; bur. *chēeli*.

A másik megjegyzésünk a XV—XVI. századi mongolra vonatkozik, pontosabban arra, vagy azokra a nyelvjárásokra, amelyekkel a mandzsu ebben az időben érintkezett. Sajnos, nincs pontos tudomásunk ez idő szerint arról, hogy melyek voltak ezek a nyelvjárások ; magától értetődik, hogy még kevésbé van pontos fogalmunk azok fonetikai sajátosságairól. Úgy látszik mégis, bizonyos körülményekből arra következtethetünk, hogy e mongol nyelvjárások — egy részük legalábbis — szókezdő *q*-t (és *k*-t) tartalmaztak.

Nyilván nyelvi háttere volt annak a körülménynek, hogy a megreformált mandzsu írásban a mongol *q*- (*k*-) jegyet változatlanul, eredeti alakjában *q*- (*k*-) értékben vették át ; ugyanazt a jegyet viszont mellékjellel (egy körrel) látták el, mikor *χ*- (*x*-) jelölésére akarták alkalmassá tenni. Ezenkívül, feltűnő a *q*- szókezdőt tartalmazó mongol jövevényszavak nagy száma ; minél régibb valamely jövevényszó-réteg, számbelileg annál jobban összezsugorodik. Végül, az ide sorolható mongol elemek között, nagy számuk ellenére sem találunk olyanokat, amelyek régi átvételre valló egyéb hangtani kritériumot tartalmaznának ; olyanok viszont bőven akadnak köztük, amelyekben csak újabb jövevényszavakban előforduló mongol képzőket (pl. *-sun*, *-sün*) találunk. Ilyenek :

ma. *qatar*- 'ügetni' ~ mong. *qatari*- 'ua.' ; MTT *qatar*- 'ügetni, ügetőlépésben haladni' ; kalm. *χatr*- ; ord. *qat'ari*-, *qat'ira*-, *qat'iri*- ; hal. *chatira*- ; bur. *chatar* 'ügetés' ;

ma. *qatun* 'királyné, fejedelemasszony' ~ mong. *qatun* 'királynő, hercegnő ; előkelő hölgy ; feleség' ; MTT, Hs *qatu(n)*, *qadun*, Hy *qatut* (pl.) ; IM *qatun*, MA *χatun* ; mog. *χotun* 'asszony' ; irod. ojr. *χatun*, kalm. *χatŋ* ; ord. *qat'ūn* ; hal. *chatan* ; bur. *chatan* ;

ma. *qoiqa* 'fejbőr' ~ mong. *quyiq*a 'emberi fejbőr, bőr a fej tetején' ; kalm. *χūχv* ; ord. *χuiχa* 'hajas fejbőr' ; hal. *chujch* ; bur. *chujcha*, *chuuucha* ; mongolból való jövevények : soj. *quiq*a 'fejbőr', szag., kojb., kacs. *quiq*a (RADL. II, 890), tel. *quyuqa* 'ua.' (RADL. II, 906), jak. *kuŋaχa*, *kunŋaχa*, *kinqaχa* 'ua.' (PEK. I, 1199) ;

ma. *qomo* 'nemez-darab, melyet a teve-nyereg alá helyeznek' ~ mong. *qom* 'nemez-darab, melyet a málha-nyereg alá helyeznek' ; IM *qom* ; irod. ojr. *χom*, kalm. *χom* ; ord. *χom* ; hal. *chom* ; bur. *chom* ; a törökre nézve vö. tar., kirk. [= kazak], alt., tel., csag. *qom* (RADL. II, 667) ; stb. ;

ma. *qomso* 'kevés' ~ mong. *qomsa* 'kevés, kis számú, nem sok'; MTT *qomsa*, ebben: *qor qomsa* 'hiány, kár; pazarlás'; irod. ojr. *χomso* 'veszteség, kár'; kalm. *χomsv*; ord. *χomso*; hal. *choms*;

ma. *qonjosu* 'fenék, hátsó' ~ mong. *qongjusu* 'ua.', *qondolai* 'comb, a comb felső része'; MTT *qonjiasun*; mgr. *quānbziāse*, *qonbziōse*, srg. *konjōsy*; irod. ojr. *χondolai*; kalm. *χoη*, *χondvlā*; ord. *χondolā*; hal. *chondloj*; bur. *chondolaj*;

ma. *qōča* 'kos' (vö. ma. *γōča*) ~ mong. *quča* 'kos, még nem herélt bárány'; Hy, Tk, Yy, Ls *quča*; IM *quča*, MA *γuča*, *quča*; mgr. *χubziā*; irod. ojr. *χucu*, ojr. nyj. *χuts*; kalm. *χutsv* ord. *qučs'a*: DB *χose*, *χoši*; dzsasz.; *χoši* hal. *chuc*; bur. *chusa*. Az alt., tel., sór, szag. *quča* 'ua.' (RADL. II, 1007), küer. *quza* (RADL. II, 1012) jövevények a mongolból. A tulajdonképpeni örök; alakok *qoč* és *qočgar*;

ma. *qōtan* (olv. *qutan*) 'gödény, pelikán' ~ mong. *qutan* 'ua.'; kalm. *χutn*.

Beszélhetnénk még az intervokalikus helyzetben levő *-γ-* (*-g-*) képviseléről a mandzsu nyelv mongol elemeiben, az eredeti *č* és *b* kettős megfeleléséről (*č* és *š*; *b* és *f*), az első szótagbeli *i* „töréséről” (breaking), a mongol eredetű képzőkről, morfológiai kölcsönzésekről stb.

Úgy gondolom azonban, ennyiből is világos, hogy a proto-mongol egymássalhangzóinak (és magánhangzóinak) többféle képvisellete, csakúgy mint a szókészlet történetének kutatása számos esetben hozzásegíthet bennünket a különböző rétegek szétválasztásához. Hangsúlyozni kívánom, hogy a fonetikai és egyéb eltérések korántsem magyarázhatók kizárólag kronológiai okokkal; az eltérések nemegyszer nyelvjárási eredetűek.

E kutatások során felmerülő számos kérdés közül most csak egyre hívnám fel nyomatékosan a figyelmet. A nyelvi érintkezések feltételét jelentő történeti érintkezések ez idő szerint jól ismert tanúsága alapján minden okunk megvan arra, hogy a mandzsuban — dzsüresi közvetítéssel — jelentős számú kitaj jövevényt szóval számoljunk. E kitaj elemek felkutatása jövő vizsgálódásaink egyik legszebb, legvonzóbb feladata, amely minden erőfeszítést megér.